

Human right to reproductive procreation as a component of public population policy

Право людини на репродуктивне відтворення як складова частина державної політики у сфері народонаселення

Viktor Checherskiy

Key words:

human rights, right to continue of the genus, reproductive rights, freedom of choice, public population policy.

Ключевые слова:

права людини, право на репродуктивне відтворення, репродуктивні права, свобода вибору, державна політика народонаселення.

Постановка проблеми. Демографічна ситуація та її зміни акумулюють у собі вплив широкого кола соціальних, економічних, суспільно-політичних, екологічних чинників. Від неї залежить і та політика, яку проводить держава у сфері народонаселення, що не може не впливати на реалізацію її громадянами належного їм фундаментального права на репродуктивне відтворення. В одних випадках вона стимулює населення до відтворення, а в інших – навпаки. Інколи ці стимули не узгоджуються з сучасною доктриною прав людини, аби навіть суперечать їй, що викликає актуальність дослідження даної тематики.

Аналіз останніх досліджень. Незважаючи на значний масив наукових праць, присвячених репродуктивним правам, юристи майже не розглядають їх через призму державної політики народонаселення. Окремі аспекти співвідношення державної демографічної політики і репродуктивного здоров'я розглянуто у роботах Н. Русанової, Є.С. Мокрецова, М.М. Малєїної, деякі питання можливості реалізації репродуктивних прав при державному впливові висвітлено К.М. Світневим, К.В. Ксьондзик, Г.Б. Романовським та ін.

Метою статті є дослідження державної політики у сфері народонаселення та її впливу на свободу людини у виборі та контролі способу реалізації права на репродуктивне відтворення, визначення умов за яких є підстави вважати, що має місце неправомірне втручання держави у це фундаментальне право.

Виклад основного матеріалу. У 1966 р. в Резолюції №2211 (XXII) Генеральна Асамблея ООН визнала суверенітет держав щодо формулювання та забезпечення їх демографічної політики, беручи до уваги принцип, відповідно до якого кожна окрема сім'я має право вільно приймати рішення про її розмір.

У даному контексті вирішального значення набуває співвідношення права, природного права і їх впливу на державну політику народжуваності та народонаселення.

Питання правової регламентації відтворення час від часу піднімалися правознавцями, однак, як правило, з позиції регулювання народонаселення у контексті сімейного, інколи цивільного права.

Ще у 1977 р. Р. Каллістратова відзначала: «Сімейні стосунки, як і всякі інші, відчувають вплив з боку цілого комплексу соціальних явищ: економіки, політики, ідеології. Крім того, стимулювати народжуваність можуть норми найрізноманітніших галузей права, тому настав, мабуть, час знайти прийнятну організаційну форму співробітництва юристів різних профілів, економістів, демографів для комплексної розробки конкретних пропозицій про вирішення проблеми динаміки народонаселення»¹.

Варто підкреслити, що репродуктивну політику держави на кожному конкретному історичному проміжку часу визначають два серйозних фактори: демографічна ситуація в державі та ступінь впливу релігії на державне і суспільне життя. Проблеми демографічного характеру держава традиційно намагається вирішувати шляхом регулювання кількості дітей та своїм ставленням до абортів (їх повна заборона або, навпаки, дозвіл на проведення штучного переривання вагітності)².

¹ Бурдо Е.П., Гаранина И.Г. Проблемы выделения института репродуктивных прав человека в российском праве. Проблемы в российском законодательстве. Юридический журнал. 2015. № 5. С. 61.

² Рябенко О.В. Право фізичної особи на репродукцію (відтворення): поняття та історико-правові аспекти становлення. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія право. 2015. Вип. 30. Т. 1. С. 150.

Незважаючи на удавану відсутність права в цих моментах, воно досить активно втручалось (і втручається) в регулюванні репродуктивної діяльності.

Дії законів та інших нормативних актів можуть як обмежувати, так і сприяти покращенню репродуктивного здоров'я населення. Система обмежень може слугувати перешкодою для сексуальної освіти молоді, вільного та інформованого вибору в питаннях регулювання народжуваності і обумовлювати зменшення фінансування програм планування сім'ї та до- і післяродової допомоги. Заохочувальна політика сприяє забезпеченню адекватності відпустки по догляду за новонародженою дитиною, поширенню інформації про наявні послуги у сфері репродуктивного здоров'я і визнання повноважень жінок самостійно приймати рішення щодо власної фертильності³.

З погляду природного права важливим чинником є забезпечення впливу держави на право людини на репродуктивне відтворення виключно опосередковано. Людина повинна мати добровільний вибір як розпорядитися власною фертильністю, а тому заходи стимулювання до певної репродуктивної поведінки не повинні бути такими, що фактично роблять її безальтернативною.

Як резонно зауважує С.Є. Мокрецов принципова відмінність демографічної політики полягає в дії на динаміку демографічних процесів не прямо, а опосередковано, через людську поведінку, через ухвалення рішень у сфері шлюбу, сім'ї, народження дітей... Заходи політики впливають як на формування демографічних потреб, що обумовлюють специфіку репродуктивної поведінки, так і на створення умов для їх реалізації⁴.

Об'єктивно, оцінка впливу державної політики на репродуктивний вибір має здійснюватися кожного разу з вивченням всієї сукупності обставин, які впливають чи вплинули на поведінку людини. І якщо в одних випадках може йти мова про опосередковане стимулювання до певної репродуктивної поведінки, то в інших – до фактичного примушування на її дотримання.

Каїрська конференція радикальним чином змінила підхід міжнародного співтовариства до взаємозв'язку проблеми народонаселення і розвитку та поставила в центр уваги такі питання, як людина і права людини, а не чисельність населення і темпи його приросту. В основі такої зміни парадигми був відхід від розуміння населення в основному як макроекономічної змінної величини для планування політики до заснованого на правах людини підходу, в якому ключовим елементом є благополуччя окремих осіб⁵.

Переважає більшість держав нормативно закріпила основні положення своєї політики у сфері репродуктивного відтворення. В одних випадках мова йде про національні програми, плани дій, концепції, що затверджені уповноваженими суб'єктами державної влади і місцевого самоврядування, в інших – безпосередньо у законах.

Однак законодавство держав у сфері відтворення населення істотно відрізняється залежно від демографічної ситуації, що має місце на конкретний історичний період. І якщо для європейських країн характерне скорочення населення і його старіння, то загальносвітовий тренд є зворотнім. Загальна чисельність населення у світі складає понад 7,7 млрд осіб і непинно зростає.

У зв'язку з цим переважна більшість держав Африки та Азії намагається зупинити тенденцію зростання населення. Одним з таких заходів, є впровадження широкого доступу до контрацептивів.

Наприклад, у Папуа-Новій Гвінеї скасована вимога про «згоду подружжя» на використання протизаплідних засобів, а підлітки старше 16 років отримали доступ до послуг з охорони репродуктивного здоров'я без згоди батьків. Лаоська Народна Демократична Республіка прийняла національну політику регулювання періоду між пологами, що докорінно змінило прийняту в 90-і роки політику, яка заохочувала народження дітей. Відповідно до неї протизаплідні засоби надаються безкоштовно і без примусу⁶.

³ National-level monitoring of the achievement of universal access to reproductive health: conceptual and practical considerations and related indicators: report of a WHO/UNFPA Technical Consultation, 13–15 March 2007, Geneva. P.9. URL: <https://www.who.int/reproductivehealth/9789244596838/ru/> (дата звернення 02.05.2019).

⁴ Мокрецов С.Є. Вплив демографічної політики держави на репродуктивний стан здоров'я населення країни. Теорія та практика державного управління. 2010. Вип. 3 (30). С. 3.

⁵ Десять лет Каирскому консенсусу: народонаселение, репродуктивное здоровье и глобальные усилия по искоренению нищеты: отчет ЮНПФА, Prographics, Inc., Annapolis, Maryland, USA. 2004. С. 2.

⁶ Десять лет Каирскому консенсусу: народонаселение, репродуктивное здоровье и глобальные усилия по искоренению нищеты: отчет ЮНПФА, Prographics, Inc., Annapolis, Maryland, USA. 2004. С. 47.

Стимулювання населення до використання методів контрацепції узгоджується з правом людини на репродуктивне відтворення, оскільки відповідальне, вільне та добровільне рішення про їх застосування покладається на особу. Натомість політика заборони їх використання, або обмеження у використанні (за віком, статтю, іншими ознаками) призводить до його порушення, оскільки особа примусово позбавлена можливості належного регулювання кількості дітей завдяки існуючим методам контрацепції.

З подібної позиції слід розглядати питання стимулювання (обмеження) народження дітей та їх кількості завдяки державній фінансовій підтримці.

Багато країн саме через соціальну політику намагаються стимулювати народжуваність. Одним із найпоширеніших інструментів такого стимулювання є матеріальна підтримка. Грошове стимулювання присутнє в більшості країн світу де має місце скорочення населення та у всіх країнах Європи.

На противагу мають місце факти прийняття державами санкційних механізмів з метою стимулювання до репродуктивного відтворення. Так, у Радянському союзі був впроваджений так званий «податок на бездітність», що сплачувався холостяками, самотніми та бездітними громадянами⁷.

Вважаємо, що встановлення обтяжень, у тому числі додаткового оподаткування, за відсутність дітей, чи мінімальну їх кількість, може вважатися таким, що не порушує право людини на відтворення лише у тому разі, коли ці обтяження не впливають і не можуть істотно вплинути на репродуктивну поведінку особи з мотивів виникнення у неї суттєвих труднощів чи обмежень, не примушують її до безальтернативного прийняття репродуктивного рішення.

Проте державна підтримка до народження дітей, навіть надмірна, не може вважатися такою, що порушує це право, оскільки вона спрямована на покращення фінансового та соціального становища людини, не є безваріантним примусом та остаточне рішення щодо її прийняття залишається за особою.

Як вже вказувалося, значна частина держав проводить протилежну політику у сфері народонаселення – зменшення (гальмування) його приросту. Для цього використовується широкий спектр повноважень від інформаційного впливу до застосування конкретних санкційних механізмів.

Прикладом цьому є раніше впроваджувана політика Китаю «Одна сім'я – одна дитина». Її суть зводилася до такого:

- 1) заохочення до народження тільки однієї дитини. Такі сім'ї отримували всю можливу державну підтримку;
- 2) штрафні санкції за другу дитину (за окремими винятками);
- 3) практикувалися примусові аборти та стерилізація.

Проведення такої суворої демографічної політики із застосуванням вкрай обтяжливих санкцій (у виді істотних штрафів) за народження більше ніж однієї дитини є яскравим прикладом порушення права людини на репродуктивне відтворення, зокрема в частині права на визначення кількості нащадків та періоду між їхніми народженнями.

Ще більш суттєвим порушенням прав людини, вимог міжнародного права є вчинення злочинів проти людяності та геноцид.

Злочинами геноциду є, зокрема, умисне створення для будь-якої групи людей життєвих умов, що можуть спричинити їхнє повне або часткове фізичне знищення. У числі злочинів проти людяності: масові убивства; зникнення людей; примусова стерилізація; тортури тощо, якщо вони були здійснені як умисні, широкомасштабні або систематичні заходи.

Явним проявом порушення права людини на репродуктивне відтворення є примусова стерилізація групи осіб за певними ознаками чи критеріями.

Таку примусову стерилізацію слід відрізнити від стерилізації проведеної, у тому числі протиправно, стосовно окремих людей і яка не є складовою державної політики, а пов'язана виключно з рішеннями (діями) конкретних осіб незалежно від їх мотивів.

⁷ О налоге на холостяков, одиноких и бездетных граждан СССР: Указ Президиума Верховного Совета СССР от 21.11.1941 URL: <http://www.economics.kiev.ua/download/ZakonySSSR/data04/tex16436.htm> (дата звернення: 30.09.2019).

Аналіз різного роду джерел надає можливість визначити й функції цієї негативної евгеніки як складової частини внутрішньої політики окремих держав:

- превентивна: запобігання народженню дітей в осіб, які вважалися носіями дефектних генетичних ознак, і попередження народження дітей в осіб, які мають шкідливі звички (алкоголізм, асоціальна поведінка);
- карально-репресивна: використання як додаткового покарання за злочин (переважно сексуального характеру);
- регулятивна: контроль за демографічною ситуацією;
- економічна: заощадження державних коштів на утримання непрацездатних та їх лікування⁸.

Загалом у першій половині ХХ ст. такі програми були розпочаті в деяких країнах світу, як правило, в рамках досліджень евгеніки, і призначалися для запобігання розмноженню (відтворенню) людей, які вважалися носіями дефектних генетичних ознак.

Найвідомішою програмою стерилізації є програма Третього рейху. Одним з перших законодавчих актів при Адольфу Гітлеру був «Закон про запобігання народженню потомства з спадковими захворюваннями».

До числа країн, що схвалили закони про стерилізацію протягом 1907–1931 рр. належать Норвегія, Швеція, Данія, Фінляндія, Сполучені Штати, Естонія, Вільне Місто Данциг, Швейцарія, Англія, Бермуди, Канада, Мексика, Японія⁹.

Примусова стерилізація мала місце в Індії, Китаї, Чехословаччині та інших державах. Нині стерилізацію переважно застосовують тільки до засуджених за сексуальне насильство.

Подібне має місце у Казахстані, Чехії, Польщі та ін. Зокрема, у Польщі в 2010 р. набув чинності Закон, відповідно до якого примусовій хімічній кастрації мають піддаватися чоловіки, засуджені за педофілію і сексуальне насильство над близькими родичами. У Чехії діє програма хірургічної стерилізації засуджених чоловіків за злочини сексуального характеру. Причому більшість ув'язнених погоджуються на кастрацію через загрозу безстрокового перебування в психіатричних закладах у разі відмови від неї.

На нашу думку політику примусового позбавлення державою фертильності окремих осіб, у тому числі за вчинення суспільно-небезпечних діянь таких як злочини проти статевої свободи та неповнолітніх, слід вважати порушенням права людини на репродуктивне відтворення.

У даному випадку головною ознакою порушення згаданого права є мета, яку переслідує держава при вчиненні таких дій. Якщо нею є помста особі за вчинення суспільного небезпечного діяння, то однозначно має місце порушення природного права. Така помста може приховуватися під різними благородними назвами із зазначенням цілком людських, справедливих приводів і підстав.

При цьому помсту не слід ототожнювати з карою, оскільки мета будь-якого покарання є, окрім іншого, кара за вчинене протиправне діяння. Тобто притягнення особи до кримінальної відповідальності аксіоматично передбачає обмеження певних прав особи, а тому покарання особи за вчинений злочин (позбавлення свободи, вивірене втручання у приватне життя тощо) не суперечить міжнародному праву.

Аналогічно слід визнавати порушенням права людини на відтворення примусову стерилізацію конкретних осіб. Мова йде про приватні випадки, однак які мають непоодинокий, а інколи і системний характер.

Такі факти примусової стерилізації мали місце в різних державах світу. Наприклад, у Намібії, Південній Африці та деяких інших країнах звичайною практикою є примусова стерилізація ВІЛ-інфікованих жінок.

В Індії для подолання зростання чисельності населення жінкам пропонували пройти стерилізацію. Бідні неписьменні жінки поспішно пропускалися через процедуру отримання формальної згоди. Їх просили залишити відбиток пальця, не читаючи їм змісту форми або не пояснюючи повністю суті процедури. Жінок інформували тільки про стерилізацію, без згадки будь-якого іншого довгострокового методу планування сім'ї¹⁰.

⁸ Талдикін О.В. Негативна евгеніка в політиці держави. Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. 2015. № 1. С. 109.

⁹ Там само. С. 108.

¹⁰ Overdorf Jason. India Population: Is Sterilization the Answer? Global Post. 2010. July 14. URL: <https://www.pri.org/stories/2010-07-14/india-population-sterilization-answer> (дата звернення: 13.11.2019).

У зв'язку з наведеним примусовою стерилізацією слід визнавати не тільки випадки, коли дана процедура проведена під примусом, або без згоди людини, але і коли особі не було доведено в зрозумілій формі суті та наслідків стерилізації. Наприклад, не може вважатися добровільною стерилізація, якщо особі її зміст доведено в спеціальних медичних термінах, латиницею, або у письмовій формі для неписьменної (неграмотної) особи.

Важливою складовою державної політики народонаселення є встановлення меж для штучного переривання вагітності.

Законодавство різних держав допустимість абортів урегулює залежно від соціально-економічних умов, ідеологічних (у тому числі релігійних) концепцій та ін. У багатьох країнах штучне переривання вагітності забороняється за винятком випадків, коли вагітність загрожує здоров'ю та життю жінки. Слід врахувати, що навіть у державах, де аборт як явище дозволений, він може бути заборонений у конкретній общині чи спільноті, внаслідок чого такий державний «дозвіл» абсолютно знівельовується.

На Міжнародній конференції з народонаселення 1984 р. досягнуто компромісної домовленості про те, що не слід заохочувати аборти в якості засобу планування сім'ї і що необхідно допомагати жінкам уникати абортів на основі розширення доступу до планування сім'ї, а також стосовно жінок, які вимушені вдаватися до абортів, слід проявляти гуманне відношення і ці жінки повинні мати можливість користуватися консультативними послугами¹¹.

Як свідчить практика, повна заборона на проведення абортів ніколи не призводила до очікуваних сподівань. Навпаки, суттєво збільшувалася кількість випадків жіночої смертності, каліцтва жінок, проведення незаконних абортів поза державним контролем тощо.

Держава повинна комплексно підходити до даного питання. Чим більші обмеження мають місце у державі на проведення абортів чи редукції ембріону, тим ширше нею повинні впроваджуватися відповідні освітні програми з питань сексуального і репродуктивного здоров'я, доводиться до відому населення інформація про методи і засоби контрацепції, а самі засоби контрацепції повинні бути доступними.

Порушення наведеного балансу, чи повна заборона контрацепції та права на проведення штучного переривання вагітності може розцінюватися як порушення права людини на репродуктивне відтворення у частині права на визначення кількості дітей та періоду між їхніми народженнями.

Абсолютно новим чинником державної політики у сфері народонаселення стало впровадження допоміжних репродуктивних технологій.

Кількість дітей, які народжуються завдяки новітнім технологіям невідомо зростає, а їх загальна кількість вже обраховується мільйонами. На відміну від основних правомочностей, які складають зміст права людини на репродуктивне відтворення, регулювання права на використання допоміжних репродуктивних технологій у повному обсязі віднесено до компетенції державної влади.

За таких умов не можна вважати обмеженням природного права людини на репродуктивне відтворення державну заборону окремих з методів штучної репродукції чи навіть її повну заборону.

Підсумовуючи зазначимо, що кожна держава самостійно шукає баланс між власними потребами у кількості населення та правами конкретних громадян на репродуктивне відтворення. Водночас її вплив на репродуктивну поведінку людини повинен бути виваженим, опосередкованим і не призводити до порушення фундаментальних прав.

Анотація

У конкретний історичний проміжок часу кожна держава дотримується власної політики народонаселення залежно від кількості та потреб у збільшенні чи зменшенні популяції. Стимулюючи зростання чи зменшення кількості населення держави використовують різні шляхи та методи, окремі з яких не узгоджуються на теперішній час з доктриною прав людини.

¹¹ Десять лет Каирскому консенсусу: народонаселение, репродуктивное здоровье и глобальные усилия по искоренению нищеты: отчет ЮНПФА, Prographics, Inc., Annapolis, Maryland, USA. 2004. С. 7.

У статті розкрито питання взаємозв'язку державної політики з правом людини на репродуктивне відтворення, її впливу на дане право. Надано оцінку окремим методам та способам заохочення громадян до певної репродуктивної поведінки на предмет їх відповідності концепції природних прав людини. Зроблено висновки, що такий вплив повинен бути виваженим, опосередкованим і не призводити до порушення фундаментальних прав.

Summary

At a specific historical interval, each state adheres to its own population policy, depending on the number and needs of population increase or decrease. Stimulating population growth or decline, the state uses a variety of ways and methods, some of which do not currently reflect current human rights doctrine.

The article deals with the question of the interrelation of public policy with the human right to reproductive procreation, its influence on this right. The individual methods and ways of encouraging citizens to engage in specific reproductive behavior are evaluated for their relevance to the concept of natural human rights. It is concluded that such influence should be balanced, indirect and not lead to violation of fundamental rights.

Використана література:

1. Бурдо Е.П., Гаранина И.Г. Проблемы выделения института репродуктивных прав человека в российском праве. *Проблемы в российском законодательстве. Юридический журнал*. 2015. № 5. С. 61–68.
2. Рябенко О.В. Право фізичної особи на репродукцію (відтворення): поняття та історико-правові аспекти становлення. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія право*. 2015. Вип. 30. Т. 1. С. 148–151.
3. National-level monitoring of the achievement of universal access to reproductive health: conceptual and practical considerations and related indicators: report of a WHO/UNFPA Technical Consultation, 13–15 March 2007, Geneva URL: <https://www.who.int/reproductivehealth/9789244596838/ru/> (дата звернення 02.05.2019).
4. Мокрецов С.Е. Вплив демографічної політики держави на репродуктивний стан здоров'я населення країни. *Теорія та практика державного управління*. 2010. Вип. 3 (30). С. 1–6.
5. Десять лет Каирскому консенсусу: народонаселение, репродуктивное здоровье и глобальные усилия по искоренению нищеты: отчет ЮНПФА, Prographics, Inc., Annapolis, Maryland, USA. 2004. 140 с.
6. О налоге на холостяков, одиноких и бездетных граждан СССР: Указ Президиума Верховного Совета СССР от 21.11.1941 URL: <http://www.economics.kiev.ua/download/ZakonySSSR/data04/tex16436.htm> (дата звернення: 30.09.2019).
7. Талдикін О.В. Негативна еugenіка в політиці держави. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2015. № 1. С. 107–115.
8. Overdorf Jason. India Population: Is Sterilization the Answer? *Global Post*. 2010. July 14. URL: <https://www.pri.org/stories/2010-07-14/india-population-sterilization-answer> (дата звернення: 13.11.2019).

Viktor Checherskiy,

*PhD in Law, Associate Professor,
Prosecutor General Prosecutor's Office of Ukraine,
Honorary Officer of the Prosecution Service of Ukraine*